

Kovács Teréz

SZOCIOLÓGIA A JUGOSZLÁV ÖNIGAZGATÁSÚ TÁRSADALOMBAN

(Még egyszer a jugoszláv szociológusok IX. tudományos
találkozójáról)

1981. október 26-án és 27-én, Belgrádban tartották meg a jugoszláv szociológusok IX. tudományos találkozóját. Témája: A szociológia a jugoszláv öniszervezésű társadalomban.

A beszámoló nagy része a Sociologija című folyóirat 1981/3—4. számában, nyomtatásban is megjelent és pár nappal a találkozó megkezdése előtt kézhez kapták az érdeklődők.

Az első három beszámoló a jugoszláv szociológia fejlődésével és jelenlegi állapotával foglalkozik. Az írások szerzői: Radomir Lukić, Rudi Supek és Veljko Rus. A szerzők egyetértenek abban, hogy a jugoszláv szociológia 1960-tól 1972-ig terjedő sikeres és gyors fejlődését stagnálás, majd visszafejlődés követte, s mindannyian sajátos módon taglalják ennek okát.

Radomir Lukić pl. személyi, szervezési és társadalmi tényezőkről beszél. A hetvenes évek a nemzedékváltás éve. Ekkor a jugoszláv szociológia megalapozóit egy új generáció váltotta fel, s ezek a fiatalok nemigen járultak hozzá a szociológia fejlődéséhez.

De a személyinél is jelentősebb a szervezési tényező. Ezzel kapcsolatban egy sor fogyatékoságról szól, amelyek a szociológia megtorpanásához vezettek. Kiemeli, hogy több szociológia tanszék nyílt megfelelő tanárok és eszközök hiányában, holott véleménye szerint ahhoz, hogy kellő szakmai felkészültséget nyújthassunk, kettő vagy legfeljebb három helyre kellene összpontosítani a szociológusképzést. Az egyetemi karok között nem alakult ki együttműködés, ami enyhítette volna ezeket a fogyatékoságokat. Az okleveles szociológusok nehezen tudtak elhelyezkedni és a rájuk bízott feladat sem volt eléggé „szociológiai”. Megjegyzi ezenkívül, hogy a helytelenül értelmezett föderalizmus a Jugoszláv Szociológusok Egyesületének széthullásához vezetett. A köztársasági és tartományi társaságok valójában nem voltak eléggé felkészülve az eredményes működésre. A szociológusok egy jelentős része nem érdeklődött az egyesület munkája iránt. Emellett történt egy szervezési változás is: a

kutatóintézetek a hatvanas években párhuzamosan foglalkoztak elméleti és gyakorlati kutatással, s így saját pénzforrással rendelkeztek. Most viszont az intézetek inkább csak „szolgáltatást” végeznek, s ezért olyan gyakorlati kérdésekkel foglalkoznak, amit megfizetnek. Azok a szociológusok viszont, akik az egyetemen dolgoznak, s akiknek feltehetően megvannak hozzá az elméleti ismereteik, inkább tankönyv- és kézikönyvírásnak szentelik idejüket. Napjainkban ugyanis afféle kézikönyvirodalom virágzik. Ezek gyakran gyenge, sőt nagyon rossz könyvek, de mivel tankönyvkritikánk szinte nincs is, így ezek a silány könyvek nagyon jól „elkelnek” — fűzi hozzá Lukács professzor. Egyre kevesebb az olyan fiatal szociológus, aki külföldön képezné tovább magát, csökken az idegen nyelvek ismerete, a jugoszláv szociológusok közül mind kevesebben vannak jelen a külföldi tudományos tanácskozásokon, és egyre kevesebb külföldi szociológus látogat el hozzánk. Így a jugoszláv szociológia nemzetközi viszonylatban is elsikkad.

A szerző szerint a harmadik és egyben a legjelentősebb tényező, amely a szociológia stagnálásához vezetett, az a társadalom. Ezzel kapcsolatban megjegyzi: „A szociológia bizonyos értelemben „gyanús” tudományná vált. Helyébe a marxizmus tanítását vezették be az iskolákba is, s ezzel ellentmondást teremtettek a szociológia és a marxizmus között, holott ezek szoros egységet képeznek. Tévesen úgy vélik, hogy létre kell hozni valamilyen „tisztá” marxizmust, amelynek semmi köze a szociológiához és a többi tudományhoz. Elfelejtik, hogy a marxizmus elsősorban módszer, nem pedig „kész” tudomány, amelyet rendszerezni, tartósítani lehet... Az ideológiai viták egyre jobban kiszorítják a valódi tudományos vitákat, és olyan légkör alakul ki, amely megakadályozza azt, hogy teljes erővel és akarattal a munkához lássunk.” (192. oldal)

A szükséges feladatokat a felsorolt fogyatékoságok kiküszöböléséből vezeti le, majd hozzáteszi hogy „a legfontosabb azonban az, hogy a szociológusokban tudatosodjon az alapvető szükségesség, ez pedig: hozzájárulni az időszzerű kérdések tudományos tanulmányozásához. Ugyanis társadalmunknak azzal nyújtunk legtöbb segítséget, ha ezeket a kérdéseket kellően megmagyarázzuk. Ezáltal tekintélyünk is növekszik és hozzájárulunk ahhoz, hogy társadalmunkban kedvezőbb vélemény alakuljon ki a szociológusokról.” (194. oldal)

Ezután felsorol öt fontos kutatási területet: az öngazgatású társadalmi rendszer, a társadalmunk szerkezete, a lakosság, a gazdaság és a kultúra, majd részletezi hogy egy-egy területen hogyan kellene hozzájárulni a kutatáshoz. Az öngazgatású társadalmi rendszerrel kapcsolatban kiemeli, hogy szociológusaink eddig az öngazgatást általában csak a munkások részvétele szempontjából vizsgálták, ami ugyan jó, habár ezt is nagyon leegyszerűsített módszerrel tették, de nem elegendő, mivel maga a rendszer is nagyon összetett és így a kutatásoknak is sokoldalúaknak kell lenniük. A szociológia ebben a témakörben csak az előírt elveket tanulmányozza, holott alapvető feladata a valóság tanulmányozása. Ezért szükséges a rendszernek egy másfajta megközelítése, hozzáértő

viszonyítása, erényeinek és fogyatékoságainak a bemutatása a többi rendszerekhez képest. Tanulmányozni kell a „klasszikus” és az új „szocialista” kizsákmányolást, továbbá az olyan jelenségeket, mint az általános társadalmi érdek mellőzése, a pénzhajhászás, a fogyasztói mentalitás, a megvesztegetés, a fegyelmeztelenség, a felelőtlenség.

Radomir Lukić azzal fejezi be beszámolóját, hogy az összejövételnek tüzetes elemzés alá kell vennie a szociológia feladatát.

A szünetben lefolyt beszélgetésekből és a tanácskozás végén kirobbant provokatív felszólalásokból is arra lehetett következtetni, hogy a jelenlevők nagy része is ezt várta el a találkozótól. Kár, hogy például Radomir Lukić sem élt felszólalási jogával és nem fejtette ki részletesen elképzeléseit.

Rudi Supek egy szovjetunióbeli elfoglaltsága miatt nem jelent meg az összejöveten. Az ő írásából az világlik ki, hogy a szociológia mai válságát végeredményben egyetlen tényezőben, a szociológusok hiányos és kifogásolható munkájában kell keresni. Ennek megjelölésére egy jellegzetes kifejezést használ, a „szakmai minimum”-ot. Írásának címe is a következő: Hogyan szabadulhatunk meg a szakmai minimalizmustól. A kifejezés magyarázataként elmondja, hogy az emberek általában többre képesek, mint amennyit a munkájuk megkövetel. Ez az alkotóképesség a civilizációnak és a fejlődésnek a mozgatója. E képesség azonban egyszer jobban, máskor kevésbé jut kifejezésre. Ha a tudományos dolgozó csak olyan minimális „termelőmunkát” végez, amely képességei alatt van, akkor ezt csak szakmai minimumnak nevezhetjük. Ilyenkor a minimális munkát a társadalomnak adja, a maximális munkát pedig megőrzi saját magának. Meggyőződése, hogy az első megfelel bizonyos társadalmi előírásnak, a második pedig egy kultúrának, amely számára is csak álmokként létezik. Ez a magánélet területén elégedetlenséghez, a társadalmi szinten pedig konfliktusokhoz, érdektelenségekhez és az egyéni, valamint a csoportos alkotóképesség lefokozásába való belenyugváshoz vezet.

„Az ilyen ‚szakmai minimum’ úgyszólván minden területen és több formában fellelhető. Okát a bürokratikus gyakorlatban kell keresnünk, és mivel ez univerzális, így a ‚tudományos minimalizmus’ is univerzális.” (200. l.)

Ezután rámutat a szociológusok helyére az értelmiség körében. Ezzel kapcsolatban először azt emeli ki, hogy a tudományos műszaki forradalom következtében a tudományos analízisek és kutatómunkák jelentős szerepet kaptak. Ezzel pedig a szociológusokra is nagy feladat hárult, hisz ők ennek a forradalomnak nemcsak objektumai, hanem szubjektumai is, mivel részt vállalnak a társadalmi tervezésből.

Termelési és fejlődési stratégiáinkkal kapcsolatban egy svájci polgár példáját hozza fel: Ha pl. azt megkérdeznénk, hogy mi az ő fejlődésük stratégiája, azt felelné: „Mi kis ország vagyunk, és ahhoz, hogy a világpiacon versenyképesek legyünk, két dolog szükséges: először meghatározni, melyek azok a termékek, amelyekkel versenyképesek lehetünk a

világpiacra. Másodszor, ezen termékek előállítására olyan szakembereket kell képeznünk, akik nemcsak hogy az elsők között vannak a világon, hanem éppen a legelsőek.” Rudi Supek tehát levonja a következtetést: Minden kis államnak meg kell határoznia természeti és emberi adottságai alapján a fejlődési stratégiáját. Ezután azokon a területeken, amelyeken be akarunk törni a világpiacra a legmodernebb technológiát és a legjobb szakembergárdát kell biztosítanunk. Ezzel szemben nálunk minden termelés folyik. A szakemberképzésnél pedig nem a minőség, hanem a mennyiség dominál, a felületességgel párosulva. Mindez a technológia behozatalához vezet. Rudi Supek a továbbiakban beszél arról, hogy a folyamatos és interdiszciplináris oktatás helyett nálunk gomba módra elszaporodtak az egyetemek. Ez a jelenség a hatvanas években kezdődött, következménye pedig az iskoláztatás és a szakmai képzés minőségének csökkenése volt, ami nemcsak az egyetemen, de a gazdaságban is silány munkát eredményezett.

Az utóbbi időben problémák merültek fel a Jugoszláv Szociológusok Egyesületében is. Ennek okát abban kell keresnünk, hogy a vezetőség megválasztása nem a szakmai tekintély, hanem a köztársasági kulcs alapján történt.

A szerző szerint a politikai képviseleti rendszert tiszteletben kell tartani a többnemzetiségű közösségekben és a nemzetközi szervezetekben, de nem úgy, mint ahogy mi tesszük. Példaként hozza fel az Internationale Association for Sociology-t, ahol a képviseleti testület mellett, amelyben az egyes országok képviselői a tudományos politika legáltalánosabb kérdéseivel foglalkoznak, vannak bizonyos kutatócsoportok (Research Committee) is. Ezekben a csoportokban a tudományos dolgozók kizárólag egyéni képességük és érdeklődésük alapján (nem pedig mint bizonyos ország képviselői) vesznek részt, mert a tudomány természeténél fogva univerzális. Ezzel szemben nálunk egyesek megkísérelték bürokratizálni az egyesületet, „képviseleti” munkát kényszerítettek rá, s így teljesen leállt a munka.

A felvetett problémát Veljko Rus, a tanácskozás legtekintélyesebb résztvevője közelítette meg legszélesebb perspektívából.

Írását, melynek címe: A jugoszláv szociológia a politizálás és a szocializálódás között, a következőképpen kezdi: „Ha túl akarunk lépni a jugoszláv szociológia nehézségeinek pozitív leírásán, s ugyanakkor mellőzni akarjuk a tisztán irányadó utópisztikus megfogalmazását annak, hogy miként kellene a jugoszláv szociológiának kinéznie, akkor nem mellőzhetjük azt a ‚bizonyos tagadás’ módszerét, amelyet Marcuse fejtett ki Reason and Revolution (1955) című művében. El kellene fogadnunk azt az axiómát, miszerint minden meglevőben benne a saját tagadása is, ami nem más mint felhalmozott változási lehetőség. Ez az, amit a ‚kritikai teóriából’ át kellene venni, függetlenül attól, hogy ma ez az elmélet bírálat tárgya. A bírálat nem vonatkozhat az elmélet dialektikus hozzáállására, hanem csak arra a tényezőre, hogy képtelen volt megvalósítani az alapvető célt.

Hasonló jelenség történt a jugoszláv szociológiában is. Noha ismerték a ‚kritikai teóriát‘ gyakran minden létezőnek a bírálatát az absztrakt tagadást, a megvalósíthatatlan, intézményesített normák, nem pedig a konkrét emberi képesség nevében tettük. Ezért a mi elméleti kritikánk nem volt sem reális, sem eléggé kreatív, nem irányult a társadalmi ‚igazság‘ felfedezésére.” (215—216. l.)

A szerző a továbbiakban kiemeli, hogy az elméleti kritika jelenléte fontos szerepet játszik a jugoszláv szociológia egy szakaszának fejlődésében, mivel föltárta az elmélet és a gyakorlat közötti eltérést és lehetőséget teremtett egy nem apológéta szociológiai kutatásra társadalmunkban. A pozitív apológéta szociológia — írja Veljko Rus — szakmailag értéktelen. Értéktelensége nem abban van, hogy dicsóíti a meglévőt, hanem abban, hogy az ilyen hozzáállással mellőzi a potenciális lehetőség felfedezését és ennek a lehetőségnek a megvalósulását.

A szerző a kritikai teória egy olyan irányváltásáról beszél, amely a reális társadalmi ellentmondások felfedezésére irányul. Az ilyen kritikai elmélet nem azonos Marcuse elméletével, amely túlzott emberközpontú és prudhonista, világmegváltó. „Ez az erkölcsi pragmatizmus, függetlenül összes jó oldalától, voluntarizmusba, a jó tanácsadásába vezet, amely mögül hiányzik a társadalmi ellentmondások elemzése. A jugoszláv szociológiával kapcsolatos elvárás vázolója után Veljko Rus is beszél a hetvenes években bekövetkezett válságról. Az ő véleménye, hogy a hetvenes években Belgrádban, Szarajevóban, Zágrábban és Ljubljanában szinte egyidőben került sor a szociológiával való leszámolásra.

Az ellentét a politika és a szociológia mint szakma (professzió) között állt be. Konkrétan az ellentét okát a szociológia gyors és a politika lassú professzionalizálódásában (sőt ez utóbbi deprofesszionalizálódásában) kell keresni. Mindkét folyamatnak voltak pozitív és negatív tényezői. Például a politika lassú professzionalizálódásán nemcsak a politika lassú differenciálódását kell érteni, hanem olyan pozitív tényezőt is, mint a politikai vezetőség nagyfokú integrációja, az emberek nagyfokú mozgósítása és a politikai gyakorlatban mind tömegesebb részvétele. Tehát a politika és a szociológia közötti ellentét nem a jó és rossz ellentéte volt, hanem egy olyan ellentmondás, amelybe mindkét részvevő ellentétes erkölcsi előjellel lépett. Ezért, ha meg akarjuk érteni azt, ami a hetvenes években a szociológiával történt, akkor elemzésünket nem korlátozhatjuk a politika bírálatára, hanem ki kell egészíteni a szociológia ön-bírálatával is.

A szakma (professzió) ideális típusának meghatározásakor Greenwoodra (1962) támaszkodik. E szerző szerint a kiforrott professziót a következő tulajdonságok jellemzik:

1. szisztematikus, befejezett elmélet
2. egyeduralom a szakmai tanácsadás terén
3. társadalmi ellenőrzés és megtorló intézkedés
4. a szakmai erkölcs kódexe
5. szakmai szubkultúra

Minden szakmában arra törekcsenek, hogy mind az öt tulajdonságot a szakmai tevékenységben lehetőleg minél jobban érvényre juttassák. Természetesen egyetlen szakmának sincs teljesen kifejlődve az összes fenti tulajdonsága. Ha ezek a tulajdonságok fejletlenek, akkor az adott professzió a keletkezés fázisában van, ha viszont közülük valamelyik hiányzik, akkor félszakmával állunk szemben.

Veljko Rus szerint a hatvanas években a jugoszláv szociológia alakulási fázisában volt, amelyhez még egy intenzív professzionalizálási folyamat is társult.

A szociológiai elmélet kialakulása — fejt ki a szerző — a történelmi materializmus és az általános szociológia közötti ellentéttel kezdődött. Ez az ellentét később, más irányzatokon keresztül, folytatódott és még ma is jelen van az úgynevezett antropológiai marxizmus — amely az elidegenedés fogalmából indul ki és a gyakorlatot tekinti az alapvető emberi szituációnak — és az ún. tudományos marxizmus között. Ez utóbbi a tőke és termelőmunka strukturális-funkcionális elemzéséből indul ki. Ezután Rus Gouldnerre hivatkozik (1974), aki szerint ez az ellentét a mai marxista szociológia mozgatóereje és ugyanakkor az ideológiai ellentétek forrása is. Így előidézheti, hogy a szociológia mint tudomány ideológiával legyen áthatva.

Az elmélet terén Veljko Rus a kiutat a gyakorlat és a termelőmunka fogalma közötti ellentmondás felszámolásában és a munkamegosztásról szóló új szociológiai elméletben látja. Ezzel az új elmélettel feleletet tudnánk adni arra, hogy miként érhető el a szabadság magában a munkában.

A jugoszláv szociológiában még az elméletinél is nagyobb a lemaradás a tudományos kutatás terén (nincsen szociológiai szolgáltatásunk és megfelelő infrastruktúránk), s ezért a társadalom sem támaszt nagy igényeket a szociológusokkal szemben. Az ő munkájukat — sajnos — amatőrök is elvégezhetik. Ez a szociológiai deprofesszionalizmus fő oka.

A hatvanas években a jugoszláv szociológiában megindult gyors professzionalizálódás egyre jobban időszzerűvé tette mind a szociológia, mind a politika részéről a társadalmi ellenőrzést. (A professzionalizmus célja átalakítani a tudást társadalmi hatalommá.)

„A professzionalizmus ezek szerint a szociológia egyre nagyobb hatalmát, de egyúttal e szakma mind nagyobb függőségét is jelenti a politikától, amely e hatalmak törvényesítésére hivatott. Ha 'társadalmi szerződés' jön létre a politika és a szakma között, akkor a professzionalizmus a koalíciós hatalom létrehozását eredményezi, és ez esetben a szakmának, egy rendkívül erős alapja van az ügyfelek és a szolgáltatást igénybe vevők fölötti egyeduralomra. Ha viszont nem kerül sor erre a koalícióra, az ügyfelek feletti egyeduralom helyett a szakma és a politika harcára kerül sor, s ez a szakma deprofesszionalizálódásához vezet.” (222. l.)

A szerző szerint ez a két állapot, az egyeduralmi fölény és a harc, szoros összefüggésben áll, egymás előidézői. A hetvenes években pl. a

relatív kis társadalmi hatalommal rendelkező jugoszláv szociológia a többi szakmához viszonyítva relatív nagy politikai hatást váltott ki. Erre azért került sor, mert a szociológia elmélete ideologizálva volt, a szociológiai tanácsadás viszont nem volt standardizálva, de közrejátszott még a politika és a szociológia közötti erős személyi és intézményesített kapcsolat is. „A konfliktus következménye ismeretes: a szociológia politizálódás általi deprofesszionalizmusa olyan méreteket öltött, hogy a szociológia letűnt a társadalmi szinterről, s ezzel a kör bezárult.

A szociológia mai újraélesztési törekvése azt jelenti, hogy egy új fejlődési szakaszba léptünk, és most az a kérdés, hogy vajon alkalmasak vagyunk-e arra, hogy megfékezzük azt, ami a ciklus első szakaszában történt?” (233. l.)

A szerző szerint, mivel ez a második szakasz egybeesik a gazdasági hanyatlással, s mivel az értéktöbblet termelésében a tudománynak egyre nagyobb szerepe lesz, úgy fokozódik a gazdasági és politikai ellenőrzése. „Ezek szerint egy kis kockázattal azt jósolhatjuk, hogy a társadalomban a szociológia területén a jövőben is hathatósan jelen lesznek a politizálási törekvések.” (223. l.)

A többi dolgozat a jugoszláv társadalom egy-egy aspektusának szociológiai elemzését adta, egy része pedig elméleti jellegű munka volt. Íme még néhány szerző neve és dolgozatának címe: Svetozar Livada: Falvaink nyitott szociológiai problémái, Jože Goričar: A felelősség, Mihailo Popović: „Forradalmi” és „konzervatív” szociológia, Ruža Petrović: Házasság, család és elhalálozás, Anđelka Milić: A családszociológia megalapításának és fejlődésének néhány problémája a jugoszláv szociológiában, Zdravko Mlinar: A szociológiai megismerés mint a társadalmi fejlődés stratégiai eleme, Vjekoslav Butigan: Az öngazgatás mint a kultúrszociológia kutatási tárgya, Slobodan Bakić: A szociológiai kutatás mint társadalmi akció, Božo Milošević: A kibernetikai elmélet és a jugoszláv szociológia, Milorad Mitrović: A jugoszláv szociológia a háború előtt.